

ساخت، اعتباریابی و تحلیل عاملی پرسش‌نامه التزام عملی

به آداب باطنی نماز بر اساس منابع اسلامی

حامد رنجبر* | احدا میدی**

چکیده

التزام عملی به آداب باطنی نماز، از مسائل مهمی است که در دین مبین اسلام و آیات و روایات تأکید فراوانی بر آن شده و آثار ژرفی در ابعاد گوناگون زندگی انسان دارد. هدف پژوهش حاضر، ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه‌ای برای سنجش التزام عملی به آداب باطنی نماز، مبتنی بر آموزه‌های اسلامی بود. این مطالعه به روش ترکیبی و در دو مرحله انجام شد. در مرحله نخست، با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی بر پایه الگوی سیه و شانون (۲۰۰۵) از نوع قرارداری، مؤلفه‌ها و گویه‌های اولیه پرسش‌نامه از آیات و روایات اسلامی استخراج شدند. در مرحله دوم، برای بررسی روایی و پایایی ابزار، پژوهش به روش پیمایشی و با نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای بر روی ۲۶۰ نفر از طلاب و دانشجویان انجام گرفت. روایی محتوایی ابزار با شاخص‌های $CVR (0.99)$ و $CVI (0.79)$ توسط پنج متخصص علوم اسلامی و روان‌شناسی تأیید شد. تحلیل عاملی اکتشافی، روایی سازه را با استخراج دو عامل «آداب باطنی مقدمات نماز» و «آداب باطنی مقارنات نماز» مورد بررسی قرار داد. ضریب آلفای کرونباخ کل ابزار 0.888 و ضریب دو نیمه‌سازی گاتمن 0.867 برآورد شد. یافته‌ها حاکی از آن است که این ابزار از اعتبار و روایی مطلوبی برخوردار بوده و قابلیت کاربرد در مطالعات علمی مربوط به آموزه‌های دینی نماز را داراست.

کلیدواژه‌ها

نماز، آداب باطنی، التزام عملی، منابع اسلامی، پرسش‌نامه، تحلیل عاملی.

* دانشجوی کارشناسی ارشد روان‌شناسی، مؤسسه امام خمینی، قم، ایران. (ranjbar.hamed.psy@gmail.com)

** استادیار گروه روان‌شناسی، مؤسسه امام خمینی، قم، ایران. (omidi.ahad@gmail.com)

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۲)

□ حامد رنجبر، احدا میدی (۱۴۰۴). تبیین فرآیند ازدیاد نعمت از مسیر اخلاقی رضایت‌مندانه با توجه به آیه هفتم سوره ابراهیم، فصلنامه اخلاقی

مقدمه

مفهوم عبادت و خضوع در برابر امر متعالی، که در شریعت اسلامی در قالب «نماز» به اوج و جامعیت خود می‌رسد، دارای پیشینه‌ی الهیاتی و تاریخی عمیق است. ریشه‌های این عبادت به پیش از خلقت انسان و در تسبیح و تقدیس فرشتگان برمی‌گردد (رضی، ۱۴۰۲، ص. ۳). استمرار این سنت در تمامی شرایع الهی نیز مؤید محوریت داشتن آن است، چنانکه نماز، به عنوان شیوه‌ای مشترک میان تمامی پیامبران نیز معرفی شده است (مجلسی، ۱۴۱۴، ج. ۸۲، ص. ۲۳۱). این پدیده به ادیان توحیدی محدود نبوده و وجود مناسک و آیین‌های پرستش در ادیان غیرالهی نظیر هندو، بودا و شینتو (کاپلن، ۲۰۲۴، ص. ۱۱۹)، علی‌رغم تفاوت‌های شکلی، فرضیه جهانی بودن و ماهیت بنیادین پرستش را در تجربه بشری تقویت می‌کند. این گستره تاریخی و فرادینی، نماز را به عنوان یکی از کهن‌ترین و جهانی‌ترین ساختارهای عبادی مطرح می‌سازد. در چارچوب فقه اسلامی نیز، جایگاه نماز به اندازه‌ای محوری است که وجوب آن حتی در شرایط حاد مانند جنگ یا غرق شدن نیز ساقط نمی‌شود (کوفی، ۱۴۰۹، ص. ۴۸). این تأکید مطلق، بر نقش بنیادین نماز در ابعاد فردی و اجتماعی دلالت داشته و آن را به عنوان یکی از مهم‌ترین عبادات مؤثر بر تربیت معنوی، آرامش روانی و سلامت جامعه معرفی می‌کند (سوزنو، ۲۰۲۴). در منابع دینی اسلام، نماز فراتر از یک عمل ظاهری، رابطه‌ای معنوی عمیق میان بنده و خالق دانسته می‌شود (مصباح‌یزدی، ۱۳۹۱). چنین نمازی، با حضور قلب و اخلاص، به حقیقت عبادت نزدیک شده و فرد را در مسیر تقوا و پیراستگی درونی یاری می‌دهد. این نماز نه تنها مانع ارتکاب رفتارهای ناپسند است (عنکبوت، ۴۵)، بلکه آثار آن در رفتار و گفتار روزمره فرد نیز نمایان شده و او را به سوی تعالی اخلاقی سوق می‌دهد. نماز کامل، نمازی است که با رعایت همه آداب، به ویژه آداب باطنی، موجب تزکیه نفس، ارتقاء معنوی و سلامت روان می‌شود؛ نمازی که فرشتگان آن را با درخشندگی خاص به پیشگاه خداوند می‌برند و مورد پذیرش الهی قرار می‌گیرد (مظاهری و کیوانی، ۱۳۸۰).

در این میان، یکی از مفاهیمی که همواره مورد توجه بزرگان دین قرار داشته، التزام عملی به آداب باطنی نماز است (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۳، ص. ۳۱۲). آداب باطنی به مجموعه‌ای از حالات درونی،

نگرش‌های قلبی و کیفیت‌های روانی اشاره دارد که در هنگام نماز در فرد حضور دارد و روح و باطن نماز را شکل می‌دهد. برخلاف آداب ظاهری که معطوف به حرکات فیزیکی‌اند، این آداب بر خشوع، اخلاص، تمرکز ذهنی، توجه به معانی اذکار و احساس اتصال عاشقانه با خداوند تأکید دارند. مؤلفه‌هایی که عامل اثرگذاری نماز بر تحول روانی و رشد معنوی‌اند. قرآن کریم نیز بر این بعد تأکید کرده و نمازگزاران خاشع را ستوده است (مؤمنون، ۲). تحقق آثار اخلاقی و تربیتی نماز، منوط به تحقق آداب باطنی در بطن آن است. التزام عملی به این آداب به معنای تعهد و تمرین مستمر برای حضور قلب و رعایت این اصول در نمازهای روزمره است. این آداب شامل مؤلفه‌های مقدماتی و مقارنات نماز است که در آیات و روایات به آن پرداخته شده و در منابع روایی به تفصیل آمده است (طوسی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۳۲۶). این جنبه‌ها، افزون بر اهمیت دینی، از منظر روان‌شناختی نیز بر سلامت روان و ارتقاء معنویت تأثیرگذارند (پاداشی، ۱۳۹۷، ص. ۵۸). در این راستا، پژوهش‌هایی نظیر تحقیق اکبری معلم (۱۳۹۷) و صفری و همکاران (۱۳۹۳) رابطه معنادار معکوسی میان التزام به نماز و مشکلات روانی نشان داده‌اند. همچنین پژوهش چاوشی و همکاران (۱۳۸۷) تفاوت معناداری را در اهمیت دادن به نماز میان کارکنان دانشگاه و دیگر اقشار جامعه گزارش کرده‌اند.

رعایت این آداب همواره مورد توجه علمای اسلامی نیز بوده و در آثار آنان بازتاب یافته است. از جمله نخستین منابع می‌توان به "کتاب الصلاة" در اصول کافی شیخ کلینی، "فضائل الصلاة" و "مسائل الصلاة" شیخ صدوق، "اسرار الصلوة" شیخ مفید و "مصباح المتعجد" شیخ طوسی اشاره کرد. در ادامه، آثاری چون "آداب الصلاة" علامه مجلسی، "التنبيهات العلیه علی وظائف الصلاة القلبیه" شهید ثانی، "جامع السعادات" ملا محمد مهدی نراقی و "معراج السعاده" ملا احمد نراقی بر این میراث افزوده‌اند. در دوران معاصر نیز "اسرار الصلاة" ملکی تبریزی و "سر الصلاة" و "آداب الصلاة" امام خمینی، گواه تداوم این توجه در فقه شیعه هستند (رنجبر، ۱۴۰۳، ص. ۱۵). از سوی دیگر، پژوهش‌هایی برای سنجش جنبه‌های مختلف نماز انجام شده است؛ مانند پرسش‌نامه بیست‌گویه‌ای پناهی (۱۳۸۲) درباره تقید به

نماز، پرسش‌نامه پنجاه‌سؤالی انیسی و همکاران (۱۳۸۹) در زمینه نگرش و التزام عملی، آزمون حضور قلب رحیمی نداف (۱۳۹۴)، و ابزارهای زاهد بابلان و رجبی (۱۳۹۰) و نادمی و همکاران (۱۳۹۵) برای سنجش نگرش، رفتار و انگیزش مرتبط با نماز که همگی تلاش‌هایی برای سنجش ابعاد روان‌شناختی و اجتماعی نماز بوده‌اند.

با این حال، همان‌گونه که مشاهده می‌شود، خلأ وجود ابزاری که تمام ابعاد آداب باطنی نماز را مبتنی بر آموزه‌های اسلامی بسنجد، همچنان احساس می‌شود. از آن‌جا که رعایت دقیق این آداب، همچون مقدمات و مقارنات نماز، تأثیر مستقیمی بر انس با خداوند، رشد معنوی و قرب الهی فرد و جامعه دارد، طراحی چنین ابزاری ضروری است. همچنین، وجود ابزاری علمی و اسلامی برای ارزیابی میزان التزام عملی به آداب باطنی نماز، می‌تواند به توسعه مطالعات روان‌شناسی دین کمک کند. این ابزار می‌تواند پژوهشگران را در بررسی روابط میان التزام به نماز و متغیرهای روان‌شناختی مانند سلامت روان، خودکنترلی و معنویت یاری رساند. همچنین، می‌تواند راهنمای مشاوران دینی برای ارتقاء کیفیت نماز در جامعه و طراحی برنامه‌های آموزشی مؤثر باشد.

بر این اساس، پژوهش حاضر با هدف طراحی و اعتباریابی پرسش‌نامه‌ای برای سنجش میزان التزام عملی به آداب باطنی نماز، گامی در جهت پر کردن این خلأ علمی و توسعه تحقیقات روان‌شناسی دین مبتنی بر آموزه‌های اسلامی برمی‌دارد. سؤال اصلی پژوهش نیز این است: آیا ابزار طراحی شده دارای روایی و اعتبار کافی برای سنجش میزان التزام عملی به آداب باطنی نماز است؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، در زمره تحقیقات بنیادی^۱ قرار دارد و با هدف توسعه دانش در زمینه آداب باطنی نماز انجام شده است. از نظر رویکرد، پژوهش به صورت ترکیبی (کیفی-کمی)^۲ طراحی شده

1. Fundamental Research

2. Qualitative-Quantitative

است. در بخش کیفی، ابتدا به بررسی ویژگی‌های آداب باطنی نماز در آیات و روایات پرداخته شد. داده‌های این بخش به روش تحلیل کیفی^۱ از نوع اسنادی^۲ گردآوری و بر اساس روش قراردادی سیه و شانون^۳ (۲۰۰۵) تحلیل شدند و سپس در مرحله کمی مورد سنجش و اعتبارسنجی قرار گرفتند. در این مرحله، با توجه به تنظیم پرسش‌نامه^۴ برای سنجش میزان التزام عملی به آداب باطنی نماز، از روش پیمایشی^۵ استفاده شد. ابتدا روایی پرسش‌نامه با نظر متخصصان دینی بررسی شد و سپس برای سنجش روایی سازه از تحلیل عاملی استفاده شد. جامعه آماری^۶ شامل کلیه دانشجویان-طلبه در سه مقطع تحصیلی کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری مؤسسه امام خمینی قم، در سال ۱۴۰۳ بودند. منطق انتخاب این جامعه خاص، ویژگی منحصر به فرد آزمودنی‌ها در تلفیق تحصیلات آکادمیک و حوزوی بود. از آنجایی که پرسش‌نامه حاضر به سنجش «آداب باطنی نماز» بر اساس منابع عمیق اسلامی می‌پردازد، انتخاب گروهی که هم با مفاهیم دقیق دینی آشنایی تخصصی دارند و هم با فضای پژوهش دانشگاهی مانوس هستند، بهترین تناسب را برای اعتباریابی اولیه این ابزار فراهم می‌کرد. بر اساس استعلام صورت‌گرفته از معاونت آموزشی مؤسسه، حجم تفریبی کل جامعه آماری در سال تحصیلی مذکور برابر با ۹۰۱ نفر بود. برای تعیین حجم نمونه، از روش نمونه‌گیری^۷ تصادفی طبقه‌ای^۸ استفاده شد تا نمایندگی متناسبی از هر مقطع تحصیلی بدست آید. بر این اساس، تعداد ۲۶۰ نفر به‌عنوان نمونه نهایی انتخاب شدند که شامل ۱۶۹ نفر از مقطع کارشناسی، ۶۰ نفر از مقطع کارشناسی ارشد و ۳۱ نفر

-
1. Qualitative Content Analysis
 2. Documentary Research Method
 3. Sieh & Shannon
 4. Questionnaire
 5. Survey Method
 6. Statistical Population
 7. ampling
 8. Stratified Random Sampling

از مقطع دکتری بود. این تعداد نمونه، با توجه به توصیه‌های متخصصان برای تحلیل عاملی (نسبت ۵ تا ۱۰ نمونه به ازای هر گویه)، کفایت لازم برای این پژوهش را دارا بود (سرمد و دیگران، ۱۳۹۵). برای تحلیل عاملی، با در نظر گرفتن هر گویه به عنوان یک متغیر و نسبت ۵ به ۱، حداقل ۱۲۵ نمونه لازم بود، اما در این پژوهش بیش از دو برابر آن (۲۶۰ نمونه) فراهم شد. آزمون KMO به میزان ۰/۸۵۸ نیز کفایت نمونه برای تحلیل عاملی را تأیید کرد. ترکیب جمعیتی آزمودنی‌ها شامل ۶۵ درصد کارشناسی، ۲۳ درصد کارشناسی ارشد و ۱۲ درصد دکتری بود. همچنین، ۶۰/۴ درصد از شرکت‌کنندگان متأهل و ۳۹/۶ درصد مجرد بودند.

مراحل آماده‌سازی پرسش‌نامه

۱. شناسایی و مطالعه منابع مرتبط با التزام عملی به آداب باطنی

برای جمع‌آوری اطلاعات و تدوین چارچوب مفهومی سازه «التزام عملی به آداب باطنی نماز»، از روش تحلیل محتوای کیفی از نوع اسنادی، مبتنی بر متون اسلامی استفاده گردید. فرآیند تحلیل در این بخش، شامل یک رویکرد چندلایه و هدفمند بود. در گام نخست، (طباطبایی، ۱۳۹۴)، از یک استراتژی دوگانه برای انتخاب منابع بهره گرفته شد. ابتدا، برای استخراج شاکله اصلی سازه، به منابع درجه «الف» مانند الکافی (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۳، ص. ۲۶۶)، من لایحضره الفقیه (ابن بابویه، ج. ۲، ص. ۶۲۰) و تهذیب الاحکام (طوسی، ج. ۲، ص. ۳) تکیه شد. سپس، برای دستیابی به جامعیت مفهومی و اشباع نظری، منابع جامع‌تر رتبه «ب» و «ج» نظیر وسائل الشیعه، بحار الأنوار، امالی مفید و دعائم الاسلام نیز تحلیل شدند.

مرحله کلیدی پس از گردآوری روایات مرتبط، اعمال یک فیلتر اعتبارسنجی بر روی تک‌تک مستندات بود که با دو معیار ترکیبی انجام شد: (۱) اعتبار سندی و (۲) شهرت عملی و تلقی به قبول نزد فقهای متقدم. تنها روایاتی که حداقل یکی از این دو معیار اعتبار را دارا بودند، به عنوان داده‌های نهایی برای تحلیل انتخاب شدند. سپس با کدگذاری باز^۱، مفاهیم مرتبط شناسایی و در قالب واژگان کلیدی

1. open coding

اولیه کدگذاری شدند. در ادامه، طی مرحله کدگذاری محوری^۱، کدهای مشابه در دسته‌های معنایی یکسان گروه‌بندی شدند و ابعاد سازه اصلی با استفاده از تحلیل درون‌محتوایی و مفهومی، سازمان‌دهی گردید. به‌منظور دستیابی به چارچوب مفهومی منسجم، از تکنیک‌های مقایسه مستمر استفاده شد تا اطمینان حاصل شود که همه کدها با تعریف عملیاتی "التزام عملی به آداب باطنی" هماهنگ هستند. در نهایت، با استفاده از کدگذاری انتخابی^۲، دو بعد اصلی «آداب باطنی مقدماتی نماز» و «آداب باطنی مقارنات نماز» از مجموع ۱۳ زیرمؤلفه استخراج شده اولیه، به‌عنوان ساختار نهایی سازه شناسایی و مبنای طراحی گویه‌ها قرار گرفتند.

۲. بررسی انطباق محتوای مستندات با مفاهیم

برای اطمینان از اینکه مؤلفه‌های تدوین‌شده به‌درستی، آداب باطنی نماز را می‌سنجند، از روش‌های معتبر روان‌سنجی استفاده شد. بر اساس توصیه‌های انجمن روان‌شناسی آمریکا و کمیته ملی آزمون‌های روانی (۱۹۸۵)، روایی محتوایی از جمله روش‌های اصلی ارزیابی است (گراث‌مارنات، ۱۳۹۸، ص. ۵۴). در این پژوهش، روایی محتوایی پرسش‌نامه در دو مرحله و با مشارکت کارشناسان علوم اسلامی و روان‌شناسی بررسی شد. در مرحله نخست، از پنج کارشناس حوزوی با تحصیلات عالی در روان‌شناسی درخواست شد تا میزان انطباق هر مؤلفه و خرده‌مؤلفه با مستندات دینی را در مقیاس چهاردرجه‌ای (۱-۲۵: بسیار کم؛ ۲۶-۵۰: کم؛ ۵۱-۷۵: زیاد؛ ۷۶-۱۰۰: خیلی زیاد) ارزیابی کنند. در مرحله دوم، از همین کارشناسان خواسته شد تا ضرورت هر بُعد، محور و مقوله را بر اساس مستندات دینی، در سه سطح (ضروری: نمره ۳؛ مفید ولی غیرضروری: نمره ۲؛ غیرضروری: نمره ۱) تعیین کنند. این فرایند به‌منظور اطمینان از انطباق مؤلفه‌ها با اهداف پژوهش صورت گرفت.

1. axial coding

2. selective coding

۳. طراحی گویه‌ها بر اساس مستندات اسلامی

برای تدوین گویه‌های^۱ پرسش‌نامه بر اساس مؤلفه‌های بدست آمده، اصول مهمی در نظر گرفته شد، از جمله: محدود کردن هر گویه به یک مفهوم، استفاده از ساده‌ترین عبارات، اجتناب از گزاره‌های منفی مضاعف، نمایندگی هر گویه برای یک احساس، طرز فکر یا عقیده (نه یک واقعیت) و پرهیز از توصیف‌های مبهم در بیان درجه یا مقدار. همچنین تعداد گویه‌های اولیه باید بیشتر از گویه‌های نهایی باشد، زیرا در مراحل بازبینی و تحلیل، احتمال حذف برخی گویه‌ها وجود دارد (هومن، ۱۳۶۹). بر این اساس، پرسش‌نامه اولیه با ۸۱ گویه طراحی شد و به پنج کارشناس علوم اسلامی و روان‌شناسی ارائه شد. این کارشناسان میزان ضرورت گویه‌ها (CVR)^۲ و میزان مطابقت آنها (CVI)^۳ را ارزیابی کردند.

۴. اجرای آزمایشی برای بررسی مقدمات

به منظور بررسی مقدماتی ویژگی‌های روان‌سنجی گویه‌ها، وضوح عبارات و اطمینان از قابل فهم بودن دستورالعمل پرسش‌نامه، یک مطالعه آزمایشی (پایلوت) مطابق با اصول ساخت ابزار انجام شد. این مطالعه بر روی یک نمونه اولیه متشکل از ۱۴۴ نفر اجرا گردید. این نمونه شامل دو گروه دانش‌پژوهان مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام و نمازگزاران در استان فارس و قم بود که به صورت آنلاین و از طریق شبکه‌های اجتماعی به روش نمونه‌گیری در دسترس^۴ در این پژوهش شرکت کردند. منطق به کارگیری این نمونه ترکیبی، بررسی مقدماتی دامنه پاسخ‌دهی و واریانس گویه‌ها بود. پیش‌بینی می‌شد که این دو گروه با سطوح دانش متفاوت، پاسخ‌های متنوعی به گویه‌ها بدهند و این تنوع به محقق اجازه داد تا اطمینان حاصل کند که گویه‌ها دچار سوگیری کف یا سقف^۵ نمی‌شوند و از

-
1. Items
 2. Content Validity Ratio
 3. Content Validity Index
 4. Convenience Sampling
 5. floor/ceiling effects

پراکندگی مناسب برای تحلیل‌های آماری بعدی برخوردار هستند. در تحلیل داده‌های این مرحله، تمرکز اصلی بر محاسبه ضریب همبستگی هر گویه با نمره کل^۱ جهت ارزیابی قدرت تشخیص گویه‌ها و همچنین برآورد همسانی درونی اولیه ابزار با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ بود. بر اساس نتایج این تحلیل، گویه‌هایی که همبستگی پایینی با نمره کل داشتند یا پایایی کل ابزار را کاهش می‌دادند، برای نسخه نهایی پرسش‌نامه حذف یا مورد بازبینی قرار گرفتند.

۵. بررسی روایی سازه

روایی سازه^۲ به‌عنوان یکی از پیچیده‌ترین و اساسی‌ترین انواع روایی در آزمون‌سازی شناخته می‌شود. بسیاری از پژوهشگران معتقدند سایر انواع روایی زیرمجموعه‌ای از روایی سازه هستند. برای تعیین روایی سازه، هیچ رویکرد منحصر به فردی وجود ندارد، اما تحلیل عاملی یکی از روش‌های مناسب به شمار می‌رود. این روش امکان شناسایی و ارزیابی نیرومندی نسبی ویژگی‌های مختلف روانی را فراهم می‌کند (گراث‌مارنات و دیگران، ۱۳۹۸). در این پژوهش، تحلیل عاملی اکتشافی^۳ به روش تحلیل اجزای اصلی^۴ و با استفاده از معیار ارزش ویژه^۵ بالاتر از یک انجام شد. همچنین، برای افزایش دقت، از چرخش متعامد به شیوه واریماکس^۶ استفاده شد.

۶. بررسی اعتبار پرسش‌نامه

برای تعیین اعتبار^۷ پرسش‌نامه و کاهش خطای اندازه‌گیری، از روش‌های مختلفی استفاده شد. این

-
1. Item-Total Correlation
 2. Construct Validity
 3. Exploratory Factor Analysis
 4. Principal Component Analysis
 5. Eigenvalue
 6. Varimax
 7. Reliability

روش‌ها شامل دو نیمه‌کردن آزمون و محاسبه ضریب آلفای کرونباخ بود. هدف اصلی بررسی اعتبار، افزایش میزان ثبات، دقت^۱ و قابلیت پیش‌بینی^۲ ابزار سنجش است. ضریب آلفای کرونباخ در این پژوهش به‌عنوان شاخصی برای همسانی درونی گویه‌ها محاسبه شد و نشان‌دهنده اعتبار بالای پرسش‌نامه بود (گراث‌مارنات و دیگران، ۱۳۹۸).

یافته‌های پژوهش

در مرحله اول، دوم و سوم پژوهش، آیات و روایات معتبر مرتبط با آداب باطنی نماز از منابع فقهی و اخلاقی گردآوری شد. پس از تحلیل مفهومی این متون و ترکیب یافته‌ها، مؤلفه‌های اولیه‌ای برای آداب باطنی نماز استخراج شد. این مؤلفه‌ها توسط پژوهشگر یکپارچه‌سازی شده و ساختاری منسجم برای سنجش این ابعاد تدوین گردید. برای بررسی روایی محتوایی ابزار پژوهش، در دو سطح اقدام شد: نخست، روایی محتوایی مؤلفه‌های مفهومی و سپس روایی محتوایی گویه‌های پیشنهادی برای هر مؤلفه. برای این منظور، از نظر پنج متخصص در حوزه‌های روان‌شناسی و علوم اسلامی بهره گرفته شد. روایی محتوایی مؤلفه‌ها توسط متخصصان بررسی و تمامی ابعاد، محورها و مقوله‌های سازه نمره لازم را کسب نمودند.

در ارزیابی گویه‌ها، از دو شاخص متداول یعنی نسبت روایی محتوا (CVR) و شاخص روایی محتوا (CVI) استفاده شد. شاخص CVR برای سنجش میزان ضرورت گویه‌ها و شاخص CVI برای سنجش وضوح، تناسب و ارتباط گویه‌ها با مؤلفه‌های مربوطه به‌کار رفت. براساس جدول لاوشه، حداقل مقدار قابل قبول CVR برای پنج متخصص، ۰/۹۹ و برای CVI، ۰/۷۹ در نظر گرفته شد (فتحی‌آشتیانی و همکاران، ۱۳۹۵). در این مرحله، از مجموع ۸۱ گویه اولیه، ۲۵ گویه دارای شاخص CVR و CVI قابل قبول تشخیص داده شده و برای مرحله پایلوت انتخاب گردیدند. بنابراین، پرسش‌نامه از روایی محتوایی مناسب برخوردار بود. با این حال، در مرحله تحلیل عاملی اکتشافی، بر اساس ویژگی‌های آماری، تعداد گویه‌ها از ۲۵ به ۱۳ کاهش یافت. جزئیات مربوط به تحلیل عاملی و

1. Accuracy

2. Predictability

انتخاب نهایی گویه‌ها در بخش مربوط گزارش شده در مرحله چهارم، پیش‌نویس اولیه پرسش‌نامه پیش از تهیه نسخه نهایی به‌صورت آزمایشی اجرا شد تا کارایی ابزار سنجش مورد ارزیابی قرار گیرد. اجرای آزمایشی، امکان اصلاح و بهینه‌سازی ساختار و محتوای ابزار را فراهم کرد (حافظنیا، ۱۳۸۱، ص. ۱۱۳۴). در این مرحله، پرسش‌نامه بر روی نمونه‌ای ۱۴۴ نفری اجرا شد و داده‌های حاصل با استفاده از روش‌های آماری تحلیل گردید. برای بررسی کیفیت گویه‌ها، شاخص‌های آماری توصیفی، ضرایب همبستگی هر گویه با نمره کل آزمون، و ملاک‌های مرتبط با افتراق محاسبه شد. گویه‌هایی که از نظر آماری فاقد افتراق و اعتبار کافی بودند، حذف شدند. در گام بعد، پایایی ابزار از طریق روش دو نیمه‌سازی گاتمن و آلفای کرونباخ سنجیده شد. ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسش‌نامه ۰/۸۸۸ و ضریب گاتمن ۰/۸۶۷ برآورد شد که بیانگر پایایی مطلوب ابزار است. همچنین تحلیل عاملی اکتشافی با روش مؤلفه‌های اصلی انجام شد که منجر به شناسایی دو عامل معنادار گردید. این عوامل با نمره کل پرسش‌نامه همبستگی بالایی داشتند (به ترتیب ۰/۹۵۰ و ۰/۸۵۹).

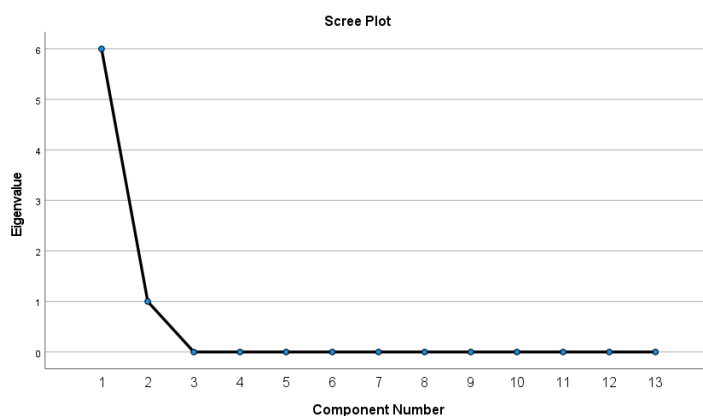
در مرحله بعد، نسخه نهایی پرسش‌نامه برای تحلیل عاملی مجدد، بر روی نمونه‌ای شامل ۲۶۰ آزمودنی اجرا شد. این تعداد با توجه به تعداد گویه‌ها (حداقل ۵ تا ۱۰ برابر گویه‌ها) برای کاهش خطای اندازه‌گیری و تقویت دقت اعتبارسنجی مناسب بود. پیش از انجام تحلیل عاملی، شاخص KMO برای سنجش کفایت نمونه و آزمون کرویت بارتلت برای بررسی همبستگی بین متغیرها محاسبه شد (نتایج در جدول ۱ گزارش شده است). نتایج این آزمون‌ها بیانگر کفایت داده‌ها برای تحلیل عاملی بودند.

جدول ۱: آزمون بارتلت و کفایت نمونه‌برداری

آزمون بارتلت و کفایت نمونه‌برداری		
۰/۹۳۶	کفایت نمونه‌برداری به روش KMO	
۱۷۲۲/۰۲۶	خی دو	آزمون کرویت بارتلت
۷۸	درجه آزادی	
۰/۰۰۰	سطح معناداری.	

مطابق جدول فوق (۱) در این پژوهش، شاخص KMO^1 برای سنجش کفایت نمونه برداری برابر با (۰/۹۳۶) ارزیابی گردید که بسیار بالاتر از حدقابل قبول (۰/۶۰) است. این مقدار نشان‌دهنده کفایت حجم مناسب نمونه برای اجرای تحلیل عاملی است. همچنین، نتایج آزمون کرویت به مقدار χ^2 برابر با (۱۷۲۲/۰۲۶)، درجه آزادی^۳ (۷۸)، و سطح معناداری^۴ (۰/۰۰۰) است که بیانگر معنادار بودن ماتریس همبستگی‌ها و مناسب بودن داده‌ها برای تحلیل عاملی است.

برای تحلیل عاملی اکتشافی^۵ از روش مولفه‌های اصلی همراه با چرخش واریماکس و بهنجارسازی کایزر استفاده شد. شاخص عامل‌ها، ارزش ویژه برابر با یک یا بیشتر در نظر گرفته شده است. نمایش نتایج یافته‌های مقادیر ویژه متغیرها و تعداد عامل‌های تولید شده با استفاده از طرح اسکری پلات^۶ (نمودار ۱) ارائه شده است. این نتایج نشانگر این است که شرایط لازم برای شناسایی عوامل زیربنایی^۷ وجود دارد.

نمودار ۱: نمودار اسکری پلات

1. Kaiser-Meyer-Olkin
2. Chi-Square
3. Degrees of Freedom
4. Significance Level
5. Exploratory Factor Analysis - EFA
6. Scree Plot
7. Underlying Factors

برای تعیین تعداد عوامل، از نمودار اسکری (نمودار ۱) و معیار ارزش ویژه بالاتر از یک استفاده شد. در نمودار اسکری، محور عمودی ارزش ویژه^۱ و محور افقی تعداد مؤلفه‌ها را نمایش می‌دهد. در این نمودار، تغییر شیب خط به عنوان محل توقف استخراج مؤلفه‌ها شناخته می‌شود (کلاتری، ۱۳۸۵، ص. ۳۰۷). همانطور که مشاهده می‌شود، یک شکستگی یا «آرنج» واضح پس از عامل دوم وجود دارد و شیب نمودار پس از آن به شدت ملایم می‌شود. بر اساس همین قانون آرنج و همچنین با توجه به اینکه تنها دو عامل دارای ارزش ویژه بالاتر از یک بودند، تصمیم به استخراج دو عامل گرفته شد. عامل سوم دارای ارزش ویژه کمتر از ۱ بود و از نظر مفهومی نیز قابل تفسیر نبود، لذا از تحلیل کنار گذاشته شد.

جدول ۱: عامل‌ها و توصیف واریانس کل

عامل	مقادیر (ارزش‌های) ویژه اولیه			مجموعه ضرایب فاکتورهای چرخش داده نشده			مجموعه ضرایب فاکتورهای چرخش داده شده		
	واریانس کل	درصد واریانس	درصد تجمعی	واریانس کل	درصد واریانس	درصد تجمعی	واریانس کل	درصد واریانس	درصد تجمعی
۱	۶٫۵۴۹	۵۰٫۳۷۶	۵۰٫۳۷۶	۶٫۵۴۹	۵۰٫۳۷۶	۵۰٫۳۷۶	۵٫۷۸۰	۴۴٫۴۶۰	۴۴٫۴۶۰
۲	۱٫۰۳۵	۷٫۹۶۴	۵۸٫۳۴۰	۱٫۰۳۵	۷٫۹۶۴	۵۸٫۳۴۰	۱٫۸۰۴	۱۳٫۸۸۰	۵۸٫۳۴۰

همانطور که در جدول ۲ نشان داده شده است، تنها دو عامل دارای ارزش ویژه بالاتر از ۱ بودند. عامل اول با ارزش ویژه (۶٫۵۴۹) و عامل دوم با ارزش ویژه (۱٫۰۳۵)، به ترتیب (۴۴٫۴۶۰) و (۱۳٫۸۸۰) از واریانس کل را تبیین می‌کنند و در مجموع (۵۸٫۳۴۰) از واریانس کل را پوشش می‌دهند. در این پژوهش، گویه‌هایی که بار عاملی آن‌ها پس از چرخش واریماکس، بیش از (۰٫۳۰) بود، حفظ شدند (کلاتری، ۱۳۸۲). برخی از گویه‌ها که دارای بار عاملی متقاطع بودند، بر اساس تناسب محتوایی به عامل مرتبط‌تر تخصیص داده شدند. در نهایت، از گویه‌هایی که وارد تحلیل عاملی شده بودند، تعدادی حذف و پرسش‌نامه نهایی با ۱۳ گویه نهایی شکل گرفت. همان‌طور که در جدول ۳ مشخص است، عامل اول با عنوان «آداب باطنی مقارنات نماز» شامل ۹ گویه و عامل دوم با عنوان «آداب

1. Eigenvalue

باطنی مقدمات نماز» شامل ۴ گویه می‌باشد.

جدول ۳: ماتریس عوامل به همراه گویه‌ها و بار عاملی پرسش‌نامه التزام عملی به آداب باطنی نماز

عامل اول آداب باطنی مقارنات نماز			
بارعاملی	شماره گویه	بار عاملی	شماره گویه
۰٫۶۴۵	۲۱	۰٫۷۵۱	۳۸
۰٫۶۷۵	۲۳	۰٫۷۸۱	۴۳
۰٫۷۱۴	۳۱	۰٫۶۶۳	۴۴
۰٫۸۰۰	۳۴	۰٫۷۸۷	۴۶
۰٫۸۰۰	۳۷		
عامل دوم آداب باطنی مقدمات نماز			
بارعاملی	شماره گویه	بار عاملی	شماره گویه
۰٫۹۱۰	۴	۰٫۴۸۴	۱۲
۰٫۴۳۷	۷	۰٫۶۰۸	۱۷

گویه‌های که بار عاملی مناسب کسب نکردند از پرسشنامه حذف گردیدند و عامل اول شامل ۹ گویه و عامل دوم شامل ۴ گویه بار عاملی مناسب برای قرار گرفتن در پرسشنامه را بدست آوردند. بنابراین، ۲ عامل نهایی استخراج شد که به ترتیب به "آداب باطنی مقارنات نماز" و "آداب باطنی مقدمات نماز" اشاره دارند. همچنین در مرحله بررسی روایی سازه، همبستگی^۱ میان عوامل و همچنین عوامل با نمره کل مورد تحلیل قرار گرفت که در جدول زیر (۴) قابل مشاهده است.

جدول ۴: همبستگی عامل با همدیگر و با نمره کل

عامل‌ها	عامل اول	عامل دوم	نمره کل پرسش‌نامه
آداب باطنی مقارنات نماز	۱	۰٫۶۹۴	۰٫۹۷۴
آداب باطنی مقدمات نماز	۰٫۶۹۴	۱	۰٫۸۴۰
نمره کل آداب باطنی	۰٫۸۴۰	۰٫۹۷۴	۱

نتایج جدول (۴) نشان داد که همبستگی میان هر عامل با نمره کل، در سطح (۰/۰۱) معنادار است و مقدار همبستگی هر عامل با نمره کل، بیشتر از همبستگی میان خود عوامل است که این موضوع از معیارهای مناسب بودن عامل‌های بدست آمده محسوب می‌شود (نادری و سیف‌نراقی، ۱۳۸۵). همچنین برای سنجش میزان اعتبار داده‌های پرسش‌نامه التزام عملی به آداب باطنی نماز، از روش‌های دو نیمه سازی و ضریب اسپیرمن - براون استفاده شد که در جدول زیر (۶) بیان شده است.

جدول ۵: تحلیل داده‌های اعتبار پرسش‌نامه التزام عملی به آداب باطنی نماز

۰/۷۸۲	۷ گویه	نیمه اول	آلفای کرونباخ
۰/۸۹۷	۶ گویه	نیمه دوم	
۰/۸۱۱	همبستگی بین دو فرم		
۰/۸۹۶	تساوی تعداد گویه‌ها	ضریب اسپیرمن - براون	
۰/۸۹۶	عدم تساوی تعداد گویه‌ها		
۰/۸۹۶	ضریب دو نیمه سازی گاتمن		

همان‌طور که در جدول (۵) درج شده است، آلفای کرونباخ نیمه اول گویه‌ها با تعداد ۷ گویه برابر با (۰/۷۸۲) و آلفای کرونباخ نیمه دوم با ۶ گویه برابر با (۰/۸۹۷)، همبستگی بین دو فرم مساوی با (**۰/۸۱۱) می‌باشد. ضریب اسپیرمن - براون^۱ نیز مساوی با (۰/۸۹۶) و همچنین ضریب دو نیمه‌سازی آن گاتمن^۲ برابر با (۰/۸۹۶) است. با توجه به داده‌هایی که از جدول بالا به دست آمده مشخص گردید که پرسش‌نامه التزام عملی به آداب باطنی نماز از اعتبار بالایی برخوردار می‌باشد. همچنین ضرایب آلفای کرونباخ عامل‌های پرسش‌نامه التزام عملی به آداب باطنی نماز نیز سنجیده شد که در جدول زیر (۶) نتایج آن گزارش شده است.

1. Spearman-Brown Coefficient

2. Guttman Split-Half Reliability

جدول ۶: ضرایب آلفای کرونیباخ عامل‌های پرسش‌نامه التزام عملی به آداب باطنی نماز

عامل‌ها	تعداد آزمودنی	تعداد گویه	ضریب آلفای کرونیباخ
عامل اول آداب باطنی مقارنات نماز	۲۶۰	۹	۰/۶۵۲
عامل دوم آداب باطنی مقدمات نماز	۲۶۰	۴	۰/۹۶۷
کل پرسش‌نامه	۲۶۰	۱۳	۰/۶۶۳

جدول (۶) ضرایب آلفای کرونیباخ را برای کل پرسش‌نامه و هر یک از عوامل گزارش می‌دهد. ضریب آلفای کرونیباخ برای کل پرسش‌نامه (۰/۶۶۳)، برای عامل آداب باطنی مقارنات نماز (۰/۶۵۲) برای عامل آداب باطنی مقدمات نماز (۰/۹۶۷)، محاسبه شده است. بر اساس دیدگاه متخصصان، ضریب آلفای بالاتر از (۰/۶۰) مناسب ارزیابی می‌شود (فتحی آشتیانی و همکاران، ۱۳۹۵). بر این اساس، تمامی عوامل پرسش‌نامه شرایط مطلوب را دارا بوده و اعتبار مناسبی دارند.

نتیجه‌گیری

همان‌طور که بیان شد، هدف اصلی این پژوهش، ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه‌ای برای سنجش التزام عملی به آداب باطنی نماز بر اساس منابع اسلامی بود. این پرسش‌نامه با هدف ارائه ابزاری معتبر و علمی برای ارزیابی میزان پایبندی افراد به آداب باطنی نماز طراحی شد. در این راستا برای پاسخ به پرسش اول پژوهش، از روش‌های روایی محتوا و روایی سازه استفاده شد.

در بخش روایی محتوا، از نظرات پنج کارشناس متخصص در حوزه‌های علوم اسلامی و روان‌شناسی بهره‌گرفته شد. این کارشناسان با استفاده از شاخص‌های CVR (نسبت روایی محتوا) و CVI (شاخص روایی محتوا)، محتوای پرسش‌نامه را ارزیابی کردند. نتایج نشان داد که تمامی گویه‌ها با داشتن مقادیر مناسب، از روایی محتوایی قابل‌قبولی برخوردار بودند. این امر نشان‌دهنده آن است که گویه‌های پرسش‌نامه به‌طور دقیق و متناسب با اهداف پژوهش طراحی شده‌اند و می‌توانند به‌عنوان ابزاری معتبر برای سنجش التزام عملی به آداب باطنی نماز مورد استفاده قرار گیرند.

در بخش روایی سازه نیز، از روش همسانی درونی و تحلیل عاملی استفاده شد. برای بررسی همسانی درونی، همبستگی تک‌تک گویه‌ها و عوامل با نمره کل آزمون محاسبه شد. نتایج نشان داد که تمامی گویه‌ها و عوامل دارای همبستگی مناسب و لازم با نمره کل بودند، که این موضوع نشان‌دهنده هماهنگی درونی مناسب پرسش‌نامه است. همچنین، برای بررسی روایی سازه به روش تحلیل عاملی، از تحلیل عاملی اکتشافی با روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی و چرخش واریماکس استفاده شد. نتایج تحلیل عاملی نشان داد که دو عامل اصلی با عنوان‌های «آداب باطنی مقدمات نماز» و «آداب باطنی مقارنات نماز» استخراج شدند که در مجموع مقدار مناسبی از واریانس کل را تبیین می‌کنند. این دو عامل به‌طور معناداری با نمره کل پرسش‌نامه همبستگی داشتند، که نشان‌دهنده ساختار عاملی مناسب پرسش‌نامه است. اعتبار این آزمون نیز با روش دونیمه‌سازی و ضریب آلفای کرونباخ مورد ارزیابی قرار گرفت که نتایج نشانگر اعتبار مناسب پرسش‌نامه التزام عملی به آداب باطنی نماز بود. و همه این‌ها حاکی از ثبات،

اعتبار، قابلیت پیش‌بینی و دقت این ابزار است؛ در نتیجه این مقیاس برای سنجش التزام عملی به آداب باطنی نماز در افراد، ابزاری مناسب و بامعنا به شمار می‌رود.

آداب باطنی نماز به‌عنوان یکی از عمیق‌ترین و ظریف‌ترین ابعاد نماز کامل، نقش اساسی در دستیابی به کمال معنوی نماز و اثرگذاری آن در تحول روانی و معنوی نمازگزار ایفا می‌کند. آداب باطنی که شامل حالات درونی و نگرش‌های قلبی فرد در هنگام نماز است، در واقع نمایانگر جوهره حقیقی نماز به‌عنوان یک عبادت عاشقانه و ارتباط مستقیم با خداوند است. برخلاف آداب ظاهری که بیشتر بر حرکات و اعمال بیرونی تمرکز دارد، آداب باطنی با کیفیت درونی و میزان حضور قلب نمازگزار در ارتباط است. آداب باطنی شامل عناصری چون خشوع، اخلاص، تمرکز، و توجه به معانی کلمات و آیات قرآنی است که در لحظه‌به‌لحظه نماز باید در ذهن و قلب نمازگزار جای گیرد تا وی به معنای واقعی نماز دست یابد. همانطور که بیان شد در بحث آداب باطنی ما شاهد آدابی هستیم که به حقیقت و ملکوت و باطن نماز مرتبط است و به نوعی روح نماز تلقی می‌شود (امام‌خمینی، ۱۴۰۰، ص. ۴۲۷). ولذا در قرآن کریم مومنان را با صفت خشوع در نماز معرفی می‌کند که یکی از مولفه‌های آداب باطنی نماز است. اساساً علت خشوع در اعضا و خشوع ظاهری خشوع در قلب است؛ لذا در روایتی وقتی جوانی در نماز آداب ظاهری نماز را رعایت نمی‌کرد پیامبر اکرم ﷺ فرمودند اگر دلش خاشع بود اعضای بدنش نیز خاشع بودند (ابن حیون، ج. ۲، ص. ۳۵۱).

آداب باطنی مقدماتی نماز، به‌منزله بخشی از ساختار معنوی نماز، نقش بنیادینی در آمادگی روانی و معنوی نمازگزار برای ورود به ساحت قدسی نماز ایفا می‌کند. این آداب که شامل اموری نظیر نیت، وضو، اذان و اقامه هستند، نه‌فقط مقدمه‌ای برای عمل عبادی، بلکه ابزارهایی برای جهت‌دهی باطن و تمرکز قلبی بر حقیقت بندگی‌اند. برای نمونه، در سیره معصومان ﷺ نقل شده که امام علی ﷺ هنگام وضو حالشان دگرگون می‌شد. وقتی علت را جویا شدند، فرمودند: «آیا نمی‌دانید در برابر چه کسی می‌خواهم بایستم؟» (مجلسی، ۱۴۱۴، ج. ۴۶، ص. ۱۷۴). این روایت نشان‌دهنده‌ی آن است که وضو، تنها

عمل فقهی نیست بلکه نمادی از ورود به آستانه حضور الهی است و توجه قلبی در آن اهمیت بنیادین دارد. در گویه ۱ نیز به همین معنا اشاره شده است: «موقع وضوگرفتن برای نماز، دعاهای وارده شده را با حضور قلب می‌خوانم»؛ گویشی که نشان‌دهنده آگاهی درونی از این آمادگی معنوی است. اذان و اقامه نیز، برخلاف تصور شکلی بودن، از منظر روایات با باطنی از توجه، خشوع و اظهار بندگی همراه‌اند. روایت معروفی می‌فرماید: «بالا بردن دست‌ها هنگام اذان نشانه التماس و بی‌کسی و زاری است؛ خداوند دوست دارد بنده‌اش در هنگام نیایش به حال زاری باشد» (ابن بابویه، ۱۹۶۶، ج ۱، ص. ۲۴۶). این معنا در گویه ۲ منعکس است: «موقع خواندن نماز، اذان و اقامه را با حضور قلب و توجه به معانی آن می‌گوییم»، که ناظر به حالت درونی و معنوی نمازگزار در این مرحله است. در روایت دیگری، پیامبر اسلام ﷺ برای ایجاد حضور قلب در نماز، فرمودند: «نماز بخوان چنان‌که گویی آخرین نماز توست» (ابن بابویه، الامالی، ص. ۳۲۹). این نگاه، نشانه‌ای از عمق آگاهی نسبت به فانی بودن دنیا و ارزش زمان حال در ارتباط با خداست و در گویه ۳ بازتاب دارد: «برای حضور قلب بیشتر در نماز، به این فکر می‌کنم که آخرین نمازی است که در دنیا می‌خوانم». از سوی دیگر، گویه ۴ ناظر به مرتبه‌ای متعالی از نیت‌گذاری است: «حتی اگر بهشت و جهنمی در کار نبود، برای رضای خدا نماز می‌خواندم». این دیدگاه، خود از سنخ آداب باطنی مقدماتی است؛ زیرا نشان‌دهنده خلوص نیت است. در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است: «دوست دارم مرد مؤمنی را که وقتی در نماز واجبی ایستاد، قلباً به سوی خدا توجه کند و دلش را به امور دنیوی مشغول نسازد. اگر چنین کند، خداوند نیز به او توجه می‌کند و قلوب مؤمنان را از روی محبت به سوی او سوق می‌دهد» (اکلینی، ۱۴۲۹، ج ۳، ص. ۵۳). همچنین، در روایت دیگری آمده است: «نیت باید در بالاترین درجات خلوص باشد تا عبادت به مقام مقبول برسد» (ابن‌شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ص. ۲۴۶).

بنابراین، آداب باطنی مقدماتی، تنها اعمالی ظاهری نیستند، بلکه شرایطی ذهنی و قلبی را فراهم می‌آورند که نماز را از یک رفتار مکانیکی به تجربه‌ای وجودی و روحانی بدل می‌سازند. این آداب

موجب تمرکز، آمادگی روانی، افزایش خلوص نیت و کاهش اشتغالات ذهنی می‌شوند و در نهایت، تحقق هدف نهایی نماز، یعنی ارتباطی خالصانه با خداوند متعال را ممکن می‌سازند.

آداب باطنی مقارنات نماز، به آن دسته از ابعاد درونی و روحی نماز گفته می‌شود که ناظر به توجه قلبی، خشوع، خضوع، و تأمل در معانی اعمال و اذکار در متن نماز هستند. در متون اسلامی، این آداب بخش مهمی از کیفیت معنوی نماز را شکل می‌دهند و معیار قبولی و اثرگذاری آن دانسته شده‌اند. در آغاز نماز، یکی از نخستین مواضع توجه باطنی، تکبیره الاحرام است. روایات، بر کیفیت درونی این لحظه تأکید فراوان دارند. در حدیثی آمده است که بلندکردن دست‌ها هنگام تکبیر، نشانه‌ی التماس، بی‌کسی و زاری بنده در پیشگاه پروردگار است. امام صادق علیه‌السلام فرمودند: «خداوند دوست دارد که بنده‌اش هنگام نیایش و یادکردن او، به حال درماندگی و زاری و درخواست باشد. بالا بردن دست‌ها نوعی توجه و حضور قلب را در سخنی که انسان می‌گوید و کاری که قصد آن را دارد، نشان می‌دهد» (ابن بابویه، ۱۹۶۶، ج. ۱، ص. ۲۴۶). این حالت در گویه ۵ بازتاب یافته است: «به هنگام تکبیره الاحرام، حالت خوف و خضوع بر من حاکم می‌شود».

در ادامه‌ی نماز، قرائت حمد و سوره نیز از نقاط عطف توجه باطنی محسوب می‌شود. روایات ما را به درنگ در معانی آیات و گفتگو با پروردگار در متن قرائت فراخوانده‌اند. چنان‌که امام صادق علیه‌السلام فرمودند: «هرگاه بر آیه‌ای گذشتی که در آن از بهشت یاد شده است، از خداوند بهشت بخواه و هرگاه بر آیه‌ای گذشتی که در آن از دوزخ یاد شده است، از دوزخ به خدا پناه ببر» (ری‌شهری، ۱۳۸۷، ج. ۳، ص. ۳۹۵). این معنا در گویه ۶ نمود یافته است: «حمد و سوره را با توجه کامل و تأمل در معانی آن می‌خوانم». در رکوع نماز نیز، توجه قلبی به عظمت الهی مورد تأکید روایات است. حضرت امیرالمؤمنین علیه‌السلام درباره تأویل مساوی‌نگه‌داشتن گردن با کمر در رکوع فرمودند: «این بدان معناست که انسان به خدا ایمان دارد، هرچند خداوند گردنش را بزند» (ابن بابویه، ۱۹۶۶، ج. ۲، ص. ۵۹). این تعبیر ناظر به تسلیم محض در برابر ربوبیت خداوند است، که در گویه ۷ بازتاب یافته: «در هنگام

رکوع، بزرگی خداوند را احساس می‌کنم». همچنین، توجه در ذکرهای رکوع نیز اهمیت دارد، چنان‌که در گویه ۸ آمده است: «ذکرهای رکوع را با توجه و تأمل در معانی آنها بیان می‌کنم». در مرحله سجده، آیات و روایات متعددی بر اوج خضوع و ذلت انسان در برابر پروردگار دلالت دارند. امام صادق علیه‌السلام فرمودند: «وقتی سجده می‌کنی، همانند یک متواضع ذلیل برای خداوند سجده کن، که می‌داند خدا او را از خاکی آفریده که بنی‌آدم آن را لگد می‌زنند» (جعفر بن محمد، ۱۴۰۰، ص. ۹۲). این حس عمیق، در گویه ۹ بازتاب یافته است: «ذکرهای سجده را با توجه و تأمل در معانی آنها بیان می‌کنم» و در گویه ۱۰: «در حالت سجده، عظمت خداوند و کوچکی خودم را احساس می‌کنم». توجه باطنی به نماز در سلام پایانی نیز اهمیت دارد که در گویه ۱۱ آمده است: «در هنگام سلام نماز، به معنای آن توجه قلبی دارم». این مرحله، پایان ظاهر نماز و در عین حال شروع توجه قلبی به استمرار ارتباط با خداوند است. در نهایت هم، آنچه در همه مراحل نماز نقش محوری دارد، حضور قلب است. این حضور، معیار قبولی نماز و میزان اثرگذاری آن در نفس انسان دانسته شده است. امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «از نماز انسان، نصفش، ثلثش، ربعش یا خمسش بالا برده می‌شود، و آن مقداری از نماز که توجه قلبی داشته باشد، بالا برده می‌شود» (امام‌رضا، ۱۳۹۰، ص. ۷۰). این معنا در گویه ۱۲ و ۱۳ بازتاب یافته است: «سعی می‌کنم در تمام مراحل نماز، حضور قلبم را حفظ کنم» و «در تمامی مراحل نماز، عظمت خداوند و حقارت خود را نسبت به او احساس می‌کنم».

برآیند تحلیل‌ها نشان می‌دهد که آداب باطنی نماز، اعم از مقدماتی و مقارناتی، می‌تواند نقش مؤثری در جهت‌دهی به نگرش و رفتار دیندارانه افراد داشته باشد. این آداب نه تنها بُعد معنوی عبادت را عمق می‌بخشند، بلکه با برانگیختن سطوحی از خودآگاهی، خشوع، و حضور ذهن، می‌توانند به شکل‌گیری تجربه‌ای عاطفی و درونی از ارتباط با خداوند بینجامند بدین ترتیب، می‌توان نتیجه گرفت که دو عامل شناسایی شده در این مطالعه، نه فقط از اعتبار روان‌سنجی مناسبی برخوردارند، بلکه از پشتوانه نظری و معرفتی قابل دفاعی نیز بهره‌مندند که می‌توانند در پژوهش‌های آتی و کاربردهای

تربیتی و دینی به جهت ارزیابی و سنجش میزان تقید افراد به آداب باطنی نماز مورد استفاده قرار گیرند.

محدودیت‌ها و پیشنهادهای

این پژوهش، با توجه به ماهیت اسلامی-روانشناختی خود و تمرکز آن بر طراحی و اعتباریابی پرسش‌نامه آداب باطنی نماز، با چالش‌هایی مواجه بود. یکی از محدودیت‌های این پژوهش، جامعه آماری پژوهش شامل افراد مذهبی بوده و امکان بررسی این موضوع در میان گروه‌های غیرمذهبی فراهم نشده است، برای پژوهش‌های آینده، پیشنهاد می‌شود جامعه نمونه‌ای گسترده‌تر و متنوع‌تر شامل گروه‌های غیرمذهبی و افرادی با تفاوت‌های جنسی، سنی، فرهنگی و قومی مورد استفاده قرار گیرد تا نتایج به دست آمده جامع‌تر و تعمیم‌پذیرتر باشند. همچنین، بررسی تأثیر آداب باطنی نماز بر متغیرهایی نظیر سلامت روان، استرس، و عملکرد اجتماعی می‌تواند دیدگاه‌های جدیدی درباره نقش و اهمیت این آداب ارائه دهد. همچنین، این پرسش‌نامه می‌تواند به مشاوران دینی و مربیان مذهبی کمک کند تا برنامه‌های آموزشی مؤثری برای بهبود کیفیت نماز در میان نمازگزاران طراحی کنند. در نهایت، طراحی بسته‌های آموزشی تربیتی مبتنی بر آداب باطنی نماز و انجام مداخلات آموزشی نیز می‌تواند به بهبود کیفیت اقامه نماز و ارتقای سلامت معنوی جامعه منجر شود.

منابع

۱. قرآن کریم (۱۳۸۶). ترجمه مهدی الهی‌قمشه‌ای. تهران: انتشارات دانش.
۲. اکبری معلم، رضاعلی (۱۳۹۷). «رابطه پابندی به نماز و سلامت روان در کارکنان شرکت ایران خودرو در غرب تهران». مجله دین و سلامت، ۲ (۲)، ۲۹-۴۲.
۳. انیسی، جعفر، نویدی، احد، و نژاد، اعظم حسینی (۱۳۸۹). «ساخت و تعیین روایی و اعتبار مقیاس نگرش و التزام عملی به نماز». علوم رفتاری، ۴ (۴)، پیاپی ۱۴.
۴. پاداشی، مسعود و معصومی، معصومعلی (۱۳۹۷). «بررسی رابطه گرایش و التزام عملی به نماز و سلامت روان». معارف فقه علوی، ویژه‌نامه همایش ملی نماز، تعالی فردی و اجتماعی، سال چهارم، اردیبهشت.
۵. پناهی، علی احمد (۱۳۸۷). «نقش نماز در آرامش روان». روان‌شناسی و دین، ۱، دی.
۶. تورندایک، رابرت لد (۱۳۶۹). روان‌سنجی کاربردی. ترجمه حیدرعلی هومن. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۷. توکلی، رسول، و سجادی، جمال‌الدین (۱۳۹۷). «آثار تربیتی فردی و اجتماعی نماز در قرآن». معرفت، ۲۰ (۲۵۴)، ویژه علوم تربیتی، بهمن.
۸. جعفری، اسماعیل، و چراغی، سعید (۱۴۰۲). نماز و جایگاه آداب باطنی آن در تعالی بشر. قم: مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا (ع)، اسلام پژوهان، ۱۰ (۲۷)، پاییز.
۹. چاوشی، اکبر یانی و همکاران (۱۳۸۷). «بررسی رابطه نماز با جهت‌گیری مذهبی و سلامت روان». علوم رفتاری، ۲ (پیاپی ۴).
۱۰. حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۱). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. ویراست دوم. تهران: سمت.
۱۱. حسن‌زاده، رمضان (۱۴۰۰). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. ویراست دوم. تهران: ساوالان.

۱۲. حائری پور، محمدمهدی (۱۳۹۲). آداب نماز. تهران: معراج، ستاد اقامه نماز.
۱۳. خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸). آداب الصلاة. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
۱۴. خمینی، روح‌الله (۱۴۲۹). سر الصلاة. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
۱۵. خمینی، روح‌الله (۱۴۰۰). شرح چهل حدیث. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
۱۶. دلاور، علی (۱۳۸۰). مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی. ویراست دوم. تهران: رشد.
۱۷. دلاور، علی (۱۴۰۰). روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی. ویراست پنجم. تهران: ویرایش.
۱۸. رفیعی محمدی، ناصر، و انصاری، علیرضا (۱۳۹۸). «علل و ریشه‌های دین‌گریزی». پژوهش‌نامه تبلیغ اسلامی، ۱ (۱)، ۴۹-۶۳.
۱۹. رنجبر (۱۴۰۳). ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه نماز مطلوب. قم: حوزه علمیه.
۲۰. زاهد بابلان، عادل، و رجیبی، سوران (۱۳۹۱). «ساخت و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی پرسش‌نامه جذب به نماز در دانش‌آموزان». اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ۷ (۴)، ۱۲۵-۱۴۰.
۲۱. فتیحی آشتیانی، علی، محمدی، بهاره، و فتیحی آشتیانی، مینا (۱۳۹۵). آزمون‌های روان‌شناختی. تهران: بعثت.
۲۲. کلاتتری، خلیل (۱۳۸۲). پردازش و تحلیل داده‌ها در تحقیقات اجتماعی-اقتصادی. تهران: شریف.
۲۳. گراث‌مارنات، گری و همکاران (۱۳۹۸). راهنمای جامع سنجش روانی (مارنات). تهران: ابن‌سینا.
۲۴. مامقانی، عبدالله (۱۳۸۸). سراج الشیعة فی آداب الشریعة. تحقیق علی فضلی. مشهد: رسالت یعقوبی.
۲۵. نادری، عزت‌الله، و سیف‌نراقی، مریم (۱۳۸۵). روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی. ویراست پنجم. تهران: ارسباران.

۲۶. نوش‌آفرین صفری و همکاران (۱۳۹۳). «بررسی رابطه تقید به نماز و سلامت روان در دانشجویان دانشگاه پیام نور خرم‌آباد». یافته، ۱۶ (۲).
۲۷. ابن‌بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۶). الخصال. تحقیق علی‌اکبر غفاری. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۲۸. ابن‌بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۱). معانی الأخبار. تحقیق علی‌اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۹. ابن‌بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳). من لا یحضره الفقیه. تحقیق علی‌اکبر غفاری. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۳۰. ابن‌بابویه، محمد بن علی (۱۹۶۶). علل الشرائع. تحقیق محمد صادق بحر العلوم. قم: کتاب‌فروشی داوری.
۳۱. ابن‌حیون، نعمان بن محمد (۱۳۸۵). دعائم الإسلام. تحقیق آصف فیضی. قم: مؤسسه آل‌البتیت لإحياء التراث.
۳۲. ابن‌فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. قم: مرکز النشر، مکتب الإعلام الإسلامی.
۳۳. ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع.
۳۴. بحرانی، یوسف بن احمد (۱۴۰۵). الحدائق الناضرة. تحقیق ایروانی، طباطبایی، و مقرم. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۵. بهبودی، محمدباقر و دیگران (۱۴۰۳). بحار الأنوار. قم: مؤسسه الطبع والنشر، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۶. برقی، احمد بن محمد (۱۳۷۱). المحاسن. تحقیق جلال‌الدین محدث. قم: دارالکتب الإسلامیة.
۳۷. جوادی‌آملی، عبدالله (۱۴۱۴). اسرار الصلاة. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

۳۸. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶). تفصیل وسائل الشیعة. تحقیق محمدرضا حسینی جلالی. قم: مؤسسه آل‌البتیت لإحیاء التراث.

۳۹. رضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴). نهج البلاغة. تحقیق صبحی صالح. قم: هجرت.

۴۰. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۳۷۱). التنبیهاث العلیة علی وظائف الصلاة القلیبة. تحقیق صفاء‌الدین بصری. مشهد: مجمع البحوث الإسلامیة، آستان قدس رضوی.

۴۱. طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳). الاحتجاج. تحقیق محمداقبر موسوی خرسان. مشهد: نشر المرتضی.

۴۲. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴). الأمالی. تحقیق بنیاد بعثت. قم: دارالثقافة.

۴۳. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱). مصباح‌المتجهج. بیروت: مؤسسه فقه الشیعة.

۴۴. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۱۷). المحجة البیضاء. تحقیق علی‌اکبر غفاری. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

۴۵. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی. تحقیق محمد آخوندی و علی‌اکبر غفاری. قم: دارالکتب الإسلامیة.

۴۶. فتحی آشتیانی، علی، محمدی، بهاره، و فتحی آشتیانی، مینا (۱۳۹۵). آزمون‌های روانشناختی: شخصیت، سلامت روانی، روانشناسی مثبت، روانشناسی صنعتی. تهران: بعثت.

۴۷. کوفی، محمد بن محمد اشعث (۱۳۵۹). الجعفریات - الأشعثیات، ج. ۱. قم: مکتبه نینوی الحدیثة.

۴۸. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳). الأمالی. تحقیق حسین استاد ولی و علی‌اکبر غفاری. قم: کنگره شیخ مفید.

49. Carnegie, Dale (2010). How to Stop Worrying and Start Living: Time-Tested Methods for Conquering Worry. New York: Simon and Schuster.

50. Carrel, Alexis (1948). Prayer. New York: Morehouse-Gorham Company.

51. Johns, William R., & Parker, Elaine St. (1957). *Prayer Can Change Your Life*. New York: Prentice Hall.
52. Hsieh, Hsiu-Fang, & Shannon, Sarah E. (۲۰۰۵). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15 (9), 1277–1288. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
53. Van Cappellen, Patty et al. (2024). “Kneel, Stand, Prostrate: The Psychology of Prayer Postures in Three World Religions.” *PloS One*, 19 (8).